AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

QANTƏMİRİN NƏSR DİLİ

İxtisas: 5706.01-Azərbaycan dili

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Mətanət Səfər qızı Ağasiyeva**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

SUMQAYIT – 2022

Dissertasiya işi Sumqayıt Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: Filologiya elmləri doktoru, professor
Qəzənfər Şirin oğlu Kazımov

Rəsmi opponentlər: Filologiya elmləri doktoru, professor
Həcər Emin qızı Hüseynova

Filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent
Reyhan Yusif qızı Həbibli

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Nuridə Səməd qızı Novruzova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.24 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: Filologiya elmləri doktoru, professor
Ramazan Salam oğlu Məmmədov

Dissertasiya şurasının elmi katibi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Böyükxanım İbrahim qızı Eminli

Elmi seminarın sədri: Filologiya elmləri doktoru, professor
Astan Əhmədxan oğlu Bayramov

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Qantəmirin "Kolxozstan" povestindən və hekayələrdən ibarət yaradıcılığı elə bir tarixi dövrə təsadüf edir ki, bu dönəmdə Azərbaycan ədəbi dili sürətli inkişaf və dəyişikliklər mərhələsini yaşayırdı. Onu da qeyd edək ki, ədəbi dil çərçivələrinin hələ konkretləşib tam bir işləklik qazanmadığı bu dönəmdə dildə bir qədər xaotik mənzərə yaranmışdı, belə ki, onda normativ dilin, xalq danışıq dilinin, dialektlərin, əcnəbi dillərin, osmanlı-türk ləhcəsinin elementləri özünü göstərirdi. Odur ki, keçən əsrin iyirmi-otuzuncu illərinin bədii mətnlərinin dilinin öyrənilməsi dövrün dil tendensiyalarını müşahidə və dərk etmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Qantəmirin nəsr janrında və realist-satirik üslubda yazması dövrün dil mənzərəsini daha əyani şəkildə müşahidə imkanı verir. Çünki nəsr elə bir janrdır ki, burada dil elementləri özünü bütün imkan və halları ilə nümayiş etdirə, realist-satirik üslubda isə öz təbii axarı ilə ifadə oluna bilir. Elə buna görə də Qantəmir yaradıcılığı dil proseslərinin təbii yönünü özündə ehtiva edir və onun tədqiqatını aktuallaşdırır. Ümumiyyətlə, Qantəmirin yaradıcılıq dilinin öyrənilməsi ədəbi dil tariximizin tədqiqi işinin bir parçasıdır.

Tədqiqatın obyekti və predmeti. Tədqiqatın obyektini Qantəmirin nəsr əsərləri təşkil edir. Tədqiqatın predmeti Qantəmirin nəsr əsərlərinin linqvistik xüsusiyyətləridir.

Tədqiqatın metodu. Tədqiqat diaxron aspektdə təsviri və müqayisəli metodlar əsasında yazılmışdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi Qantəmirin nəsr dilini linqvistik təhlil etmək, onun rakursundan ədəbi dilimizdə keçən əsrin iyirminci-otuzuncu illərində gedən prosesləri izləməkdir. Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıda göstərilən elmi problemlərin şərhi tədqiqatın vəzifəsinə çevrilir.

-Qantəmirin bədii mətnin kontekstində dövrün dil məsələlərinə münasibətini aşkarlamaq;

-Onun əsərlərinin leksik sisteminin linqvistik təhlilini vermək, lüğət tərkibini müəyyən etmək;

-Qantəmir nəsrinin arxaik dil bazasını müəyyənləşdirmək, leksik və qrammatik arxaizmləri elmi tədqiqat müstəvisinə çıxarmaq, leksik arxaizmlərin dövrün lüğət tərkibində yerini müəyyənləşdirmək;

-Qantəmir nəsrinin dilinə əsasən dövrün lüğət tərkibinin müəyyənləşməsində əcnəbi mənbələrin yerini aşkarlamaq, vətəndaşlıq hüququ qazanmayan alınmaların üslubi məqamlarını müəyyənləşdirmək;

-Qantəmir yaradıcılığında dialektizmləri aşkara çıxarmaq, onları qeyri-ədəbi dil faktı kimi mövqeyini müəyyənləşdirmək;

-Qantəmir nəsrinin lüğət tərkibinin leksik-üslubi xüsusiyyətlərini aşkarlamaq, onda xəlqi dil elementlərini müəyyən etmək, onların semantik-üslubi təhlilini vermək;

-Qantəmirin nəsr dilinin fonetik, morfoloji və sintaktik sisteminin linqvistik-poetik xüsusiyyətlərini səciyyələndirmək;

-Qantəmir yaradıcılığında komizmin qurulmasında dil elementlərinin iştirakını aşkara çıxarmaq;

-Qantəmir nəsrində komik tropların (müqayisələrin) linqvistik təhlilini vermək;

-Yazıçının frazeoloji birləşmələrin komik potensialından istifadə üslubu və üsullarını aydınlaşdırmaq.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Qantəmir nəsrinin dili ilk dəfə olaraq monoqrafik tədqiqata cəlb edilir, onun dil sisteminin bütün layları linqvistik təhlil edilir, ədəbi dil tariximizin maraqları nöqteyi-nəzərindən araşdırılır, dövrün dil prosesində yeri müəyyənləşdirilir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri müddəalarından Azərbaycan ədəbi dili tarixinin müxtəlif məsələlərinin, eləcə də dilimizin fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlərinin, komik imkanlarının araşdırmalarında elmi mənbə kimi istifadə oluna bilər.

Müdafiəyə çıxarılan müddəalar:

1. Qantəmir nəsri ədəbi dilimizin bir parçası kimi dövrün dil proseslərini özündə əks etdirən qiymətli mənbədir.

2. Qantəmir yaradıcılığının öyrənilməsi dil tariximizin öyrənilməsi işinin bir hissəsidir.

3. Qantəmir nəsrinin dilinə əsasən iddia etmək olur ki, dövrün dil prosesi milliləşmə tendensiyası üzərində gedirdi.

4. Qantəmir nəsrinin dili xalq danışıq dili üslubunda qurulmuş, tədricən bədiiliyin artması ilə nəticələnmişdir.

5. Qeyri-ədəbi dil elementləri olan dialektizmlər, ədəbi dildə vətəndaşlıq hüququ qazanmayan söz qrupları bədii mətnə müəyyən bədii-üslubi funksiyaların daşıyıcıları kimi daxil olmuşdur.

6. Qantəmir yaradıcılığında satirik üslubun yaradılmasında dil materiallarının komik potensialından maksimal dərəcədə istifadə edilmişdir.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya Sumqayıt Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası kafedrasının tədqiqat istiqamətlərinə uyğun olaraq yerinə yetirilmiş, tədqiqat işinin mövzusu Azərbaycan Respublikası Elmi Tədqiqatların Təşkili və Əlaqələndirilməsi Şurasında təsdiq olunmuşdur. Əldə edilən elmi nəticələr, dissertasiyanın əsas məzmunu, tədqiqat konsepsiyası Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yanında Ali Attestasiya Komissiyasının müəyyənləşdirdiyi elmi jurnallarda, beynəlxalq konfranslardakı çıxışlarda öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. İş Sumqayıt Dövlət Universitetinin "Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası" kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Tədqiqatın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil və ayrı-ayrı elmi problemlərin izah və şərhini nəzərdə tutan paraqraflardan, tədqiqatın ümumi yekunlarını özündə əks etdirən nəticədən və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Tədqiqat işi ümumilikdə 134 səhifədən (233881 işarə) ibarətdir. Giriş 4 səhifə, birinci fəsil 41 səhifə, ikinci fəsil 40 səhifə, üçüncü fəsil 35 səhifə, nəticə 2 səhifə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı 10 səhifə.

TƏDQİQAT İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın "**Giriş**" hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi, tədqiqatın məqsədi və vəzifələri, tədqiqatın metodları, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar, tədqiqatın elmi yeniliyi, tədqiqqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti, aprobasiya və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı haqqında məlumat verilir.

"Qantəmirin nəsr dilinin leksik xüsusiyyətləri" adlı birinci fəsil dörd paraqrafdan ibarətdir.

"Qantəmir ədəbi və bədii dil haqqında" adlı birinci paraqrafda yazıçının bədii nəsrində dövrün dil proseslərinə ifadə olunan münasibəti, şərhi elmi-nəzəri təhlil müstəvisinə çıxarılır.

Dissertasiyada qeyd olunur ki, Qantəmirin nəsri XX əsrin iyirminci və otuzuncu illərində ümumxalq və ədəbi dil müstəvisində gedən prosesləri özündə praktiki şəkildə əyaniləşdirdiyi kimi, onlara nəzəri münasibət də ifadə etmişdir. Bu münasibət elmi müstəvidə, terminoloji dil aparatında deyil, bədii müstəvidə hadisələrin kontekstində, məişət dili leksikasında öz ifadəsini tapmışdır. Professor Qəzənfər Kazımov Qantəmirin Azərbaycan dilinin problemləri ilə mütəmadi maraqlandığını, bədii yaradıcılıq dönəmində ədəbi dilimizi zənginləşdirmək və inkişaf etdirmək cəhdi ilə bərabər, dilin quruculuq prosesində aktiv iştirak etdiyini, dilin və dilçiliyin problemli məsələlərini yeri gəldikcə öz hekayələrində əks etdirdiyini xüsusi olaraq qeyd etmiş, bu dil proseslərinə öz münasibətini bədii vasitə və üsulları ilə əks etdirməyə çalışan ədibə bir sənətkar kimi yüksək dəyər vermişdir.

Qantəmirin dövrün dil siyasəti ilə əlaqəli ədəbi-bədii görüşləri daha çox dilimizin leksik norması ilə bağlıdır, əsasən də əcnəbi və milli leksika məsələləri müstəvisində öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyada o da vurğulanır ki, XX əsrin iyirminci-otuzuncu illərində ərəb və fars dili dəbinin rus dili dəbi ilə əvəzlənməsi milliləşmə üçün növbəti təhlükə idi. "İntelligent" hekayəsində Qantəmir rus dilinin Azərbaycan türkcəsinə qarşı açdığı cəbhəni bədii gülüş lövhələrində təsvir edir:

Qantəmirin bədii yozumuna görə, ruslaşma yalnız dilimizə

deyil, həyatımıza, məişətimizə də hücum edir. Milli xörəklərimizə ağız büzən soydaşımızın zövqü, düşüncəsinin ilkin təməli dildən başlamışdır. Belə ki ana kotlet bişirə bilməməyinin səbəbini rus dilini bilməməklə əsaslandırır. Bu, əslində oğlunun danlağına cavab verən sadəlövh, avam bir qadının mühakiməsi deyil, ictimai mühitdə gedən prosesləri analiz edən yazıçının düşüncələridir. Rus dili cəmiyyət üçün sadəcə öyrəndiyimiz bir əcnəbi dil olaraq qalmır. O, birinci növbədə, nitqimizdə milli sözlərin yerini tutur, sonra isə düşüncəmizdə, həyat tərzimizdəki digər şeylərin. Qantəmirə görə milli keyfiyyətlərin qorunması dilin qorunmasından başlamalıdır.

Qantəmirin yaradıcılığında osmanlı dilini və ədəbiyyatını yamsılamaq məsələsinə də toxunulmuşdur.

"Əvət-əvət"li şeirlərdən zəhləm gedir, Fizuliyə canım qurban![1]

Qantəmirin yaradıcılığında maraqlı və diqqətçəkən nüanslardan biri də bu gündə xeyli mübahisə və müzakirələrə səbəb olan dilimizin adı ilə bağlıdır. Onun əsərlərində dilimizin adı dönə-dönə *türk dili* kimi vurğulanır. Müəllif *türk dili* deyəndə öz doğma dilini - Azərbaycan türkcəsini nəzərdə tutmuşdur.

Qantəmirin yaradıcılığında diqqətə çəkilən məsələlərdən biri də dilimizin gözəlliyini, ahəngini pozan ərəb və fars kəlmələridir. "Dəfatirati-üzviyyə" hekayəsində obraz deyir: *"Söz arasında mənə ərəb kəlməsi, farsi lüğəti rast gələndə elə bilirəm, çörək yeyəndə dişimin altında xırdaca daş parçası qalıb xırçıldayır."*[2]

Qantəmir yaradıcılığa elə bir dövrdə başlamışdı ki, bu zaman Azərbaycanda dilçilik elmi özünün yaranıb formalaşma dönəmini yaşayırdı və bu elmin terminoloji bazası hələ müəyyənləşmədiyindən o, vulqar sözləri *ayıblı sözlər* adlandırır.

Nə başınızı ağrıdım, tələbəmin yazısını düzəltdim, içində bəzi ayıblı sözlər vardı, onları lap yerli-dibli atdım.[3]

Qantəmir nəsrində Azərbaycan dilinin aktual problemlərini bəzən mətnaltı, bəzən də mətnarası konteksdə şərh etmiş, bu şərhlər

---

[1]Qantəmir Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1972, 350 s., s.159
[2]Yenə orada. s.198
[3]Yenə orada. s.187

elmi-analitik dəyərinə görə deyil, dövrün dil prosesləri haqqında daşıdıqları bilgilərinə görə daha qiymətlidir.

"Qantəmirin nəsr dilində alınma sözlər" adlanan ikinci paraqrafda araşdırma dildə gəlməliyini qoruyan və izaha ehtiyacı olan alınmalar üzərində aparılmışdır. Araşdırmaya ilk olaraq bu sualdan başlanılmışdır ki, anlaşıqsız alınmalar Qantəmir dilinin demokratizminə zidd deyilmi?

Dissertasiyada bunun dörd səbəbi göstərilmişdir. Birincisi, bu sözlər yazıçının dilinin xəlqiliyinə xələl gətirəcək dərəcədə intensiv surətdə işlənməmiş, ikincisi, bəzən cümlənin tərkibində öz anlaşıqlığını təmin etmiş, üçüncüsü, onlar bəzən müəllifə öz qəlizliyinə görə lazım olmuş, yəni ki, müəyyən üslubi məqsədlər xatirinə işlənmiş, dördüncüsü isə, bəzi sözlər bugün üçün anlaşıqsız, zamanında isə kifayət qədər anlaşıqlı olmuşdur.

Qiraətxana təmiz deyildi.[4]

Qiraətxana sözü müasir dilimizdə *oxu zalı* birləşməsi ilə əvəz olunub öz işləkliyini itirsə də, keçən əsrin iyirminci illərində bu semantikanın ifadəsi üçün ümumişlək söz idi.

Qantəmirin dilində qəliz ərəb və fars sözlərinin işlənmə məqamlarından biri, qeyd etdiyimiz kimi, onların üslubi imkanları ilə bağlıdır. Yazıçı "Vəsiyyət" hekayəsində Avropanı özünə qarşı qoyan Şərq insanının tipik obrazını yaratmaq üçün bu vasitədən istifadə etmişdir.

-Düzü, indiki həkimlər heç zad bilmirlər. Ola idi həzrət Loğman, iki günəcən Hacını dikəldib ayaq üstə qoyardı. Şirazda Mirzə Mehdi Alı qoca bir həkim vardı. İnanın, biləyinə baş barmağını basanda bilərdi ki, dərdi nədir. Allah işinə fərəc versin, o deyərdi ki, Avropa həkimləri ələfiyyatdan bixəbərdirlər. Cövhəriyyatla müalicə edirlər və həlon ki cövhəriyyat ələfiyyatdan istiqraz olunur. Dər hər surət ələfiyyat əsildir və nəhayət, həkimi-mütləq o özüdür...[5]

Diqqət etsək, görərik ki, obrazın ilk cümlələri xalq dili üslubunda qurulub, oxucu üçün anlaşıqlıdır. Ancaq o, Şiraz həkiminin

---

[4] Qantəmir Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1972, 350 s., s. 82

[5] Qantəmir Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1972, 350 s., s. 226

tərifinə keçəndə dil xeyli qəlizləşir, ərəb və fars leksikonu ilə zənginləşir. Bununla obraz Şiraz həkimin sanbalını və onun dediklərinin qiymətini artırmaq məqsədi güdmüşdür.

Qantəmirin yaradıcılığı elə bir zaman kəsiyinə düşür ki, rus və Avropa sözləri dilimizə yalnız yeni anlayışların ifadəsi kimi yox, həm də ərəb və fars sözlərinin əvəzlənməsi kimi daxil olurdu. Bu tendensiyanın mövcudluğunu Qantəmirin dilində işlənmiş ərəb və fars sözləri də təsdiq edir. Aşağıdakı cümlələrə diqqət edək:

"Hacətxanada çubuq çəkirdim,- cavabını verdi".[6]

"Məni hər halda bir firqəçi kimi tanıyırlar".[7]

Keçən əsrin iyirminci illərində ədəbi dil bazamızda olan *hacətxana* sözü rus dilindən gəlmiş *tualet*, yenə ərəb və fars dilinə aid olan *firqə* sözü isə rus dilindən keçmiş *partiya* sözü ilə əvəzlənmişdir.

Qantəmirin nəsri göstərir ki, Azərbaycan cəmiyyətinə mədəni tərəqqi ilə əlaqədar daxil olmuş elə anlayışlar var ki, onlar ilk dövrlərdə öz ifadəsini rus dilində tapsalar da, dilimizdə bu şəkildə sabitləşə bilməmişdir.Məsələn:

"Afərin deyərəm o lektora ki, buna "kafidir" deməsin".[8]

Dilimizin sonrakı inkişaf dönəmlərində anlayışın ifadəsində *lektor* leksemini ərəb və fars mənşəli *məruzəçi* sözü əvəz etmişdir.

Qantəmirin dili bədii ədəbiyyatda ərəbizmlərin işlənmə ənənəsinin keçən əsrin iyirminci-otuzuncu illərində öz mövqeyini dilin milliləşməsi və xəlqiləşməsi prosesinə qəti sürətdə təslim etdiyini göstərirdi. Artıq ərəb və fars dili passiv, rus dili isə aktiv mənbəyə çevrilməyə başlayırdı.

"Qantəmirin nəsr dilində dialektizmlər" adlı üçüncü paraqrafda vurğulanır ki, Qantəmirin yaradıcılığında dialektizmin araşdırılması dil tariximizin öyrənilməsi işinin tərkib hissəsidir.

Dialektizmlərin üslubi əhəmiyyəti adətən realist və yaxud realist-satirik əsərlərdə daha qabarıq üzə çıxır. Ona görə Qantəmir nəsrində onlar dilin fəal leksik qatını təşkil edir. Müəyyən dövrdə dialekt kimi qəbul edilən bir çox söz və ifadələrə bədii əsərlərin dilində

---

[6] Yenə orada. s.32

[7] Yenə orada. s.32

[8] Yenə orada. s.220

kifayət qədər təsadüf edilməsi onların zaman keçdikcə ümumişlək sözlərə çevrilməsi ilə nəticələnir. Məsələn:

"Armıdı balnisanın eşiyindən dəribdir".[9]

"Bəzi dövlətlilərin xanımları Aybikəyə qahmar çıxırdı".[10]

Bu cümlələrdəki *eşik, qahmar* kimi sözlər şərti dialektizm adlandırılır. Vaxtilə dar çərçivədə işlənsə də, zaman keçdikcə hamı tərəfindən anlaşıldığı üçün bədii dil materialına, oradan da lüğət fonduna keçmişdir.

Eşik sözü təkcə Qantəmirin nəsr dilində deyil, əksər yazıçıların dilində işlənməkdədir. Bu söz Naxçıvan dialektində, Oğuz, Tərtər, Zaqatala, Qərbi Azərbaycan, Böyük Qarakilsə və Çəmbərək şivələrində "həyət" mənasında işlənir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində "binanın və s.-nin xarici" mənası ilə yanaşı, "eşik, həyət, çöl, dişarı, kənar, açıq yer" mənasını bildirən *bayır* sözü də işlədilir.

"Kolxozstan" povestində Qara Hüseynin dilində işlədilən "dambuğ" dialekt sözünün mənasını dolayı yolla, elə obrazın dili ilə də açır. Sadığın "Dambuq nədir, a başına dönüm?" – sualını Qara Hüseyn belə cavablandırır:

-*"Qırqovulu təmizləyib qoyursan üç gün qalır duzda... sonra içini nar və soğanla doldurursan... yarım girvənkə çağlı da şit kərə basırsan içinə... Möhkəm tikirsən onun qarnını...iki ayağından asırsan ocağın qabağında...Sonra götürüb qoyursan plovun yanına!"*[11]

M.Şirəliyev "Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti"ndə dambığın Şamaxı dialektinə məxsus olduğunu yazaraq "yanında qızardılmış toyuq olan plov" anlamını verdiyini qeyd edir.

Qantəmir tərəfindən işlədilmiş - *qahmar* (Qazax, Salyan, Şəmkir, Tovuz dialektlərində *tərəfdar*), *xəşdəkələmək* (Qax, Qazax, Şuşa dialektlərində *səpələmək, eşələmək*), *vara-vurd etmək* (Ağdam, Bərdə dialektlərində *götür-qoy etmək, fikrən ölçüb-biçmək*), *soqqur* (Zaqatala şivəsində-*arıq*), *palan* (Bakı, Salyan ləhcələrində *küçə*), *yançı* (Quba, Oğuz dialektlərində kənar adam), *şotur* (Ağdam, Bərdə, Şərur, Şura dialektlərində dırnaqda əmələ gələn *xəstəlik*), *çağlı*

---

[9]Qantəmir Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1972, 350 s., s.311

[10]Yenə orada. s.319

[11]Yenə orada. s.73

(Salyan dialektində *qədər*), *təkimləməx* (Tovuz dialektində *mahmızlamaq*) və s. kimi dialektizmlər ədibin xalq dilinə dərindən bələd olduğunu bir daha təsdiq edən mühüm faktlardandır.

XX əsrin 20-30-cu illər bədii ədəbiyyatında işlənən bu kimi söz və ifadələrin öyrənilməsi dialekt leksikasının dilin daxili imkanları hesabına zənginləşməsində əsas mənbə olduğunu sübut edir, dialekt leksikası ilə ədəbi dil arasındakı qarşılıqlı əlaqənin inkişafında əhəmiyyət daşıyır.

"**Qantəmir yaradıcılığında arxaizmlər**" adlanan dördüncü paraqrafda qeyd olunur ki, ədibin yaradıcılığı tarixi dövrləşmə baxımından elə bir zaman kəsiyinə təsadüf edir ki, Azərbaycan türkcəsinin leksikasına yeni sözlər daxil olduğu kimi, yeni quruluşun köhnəltdiyi anlayışları ifadə edən sözlər də dildən çıxır, daha doğrusu, dilin arxaik qatına otururdu. Arxaik sözlər canlı danışıq dilində istifadə edilməsə də, dilimizdən tamamilə silinmir, tarixi leksik təbəqənin dil vahidləri kimi özünəməxsusluğunu qoruyub saxlayırdı.

Dilin ümumi inkişaf prosesində arxaikləşmiş leksika Qantəmir yaradıcılığında özünü iki istiqamətdə göstərir: bu əsərlərin yarandığı dövr üçün arxaik leksika və müasir dilimiz üçün arxaik leksika. *"Arxaizmlər arxaikləşmə dərəcəsinə görə də bir-birindən fərqlənir. Məlumdur ki, arxaikləşmə dərəcəsi dilin müasir vəziyyətinə əsasən müəyyənləşir".*[12] Yazıçının nəsrində müasir dil səviyyəsində arxaik hesab olunan sözləri bir neçə qrupa bölmək olar.

Birinci qrup köhnəlmiş sözlər Qantəmirin yaradıcılığına dövrün tarixi anlayışlarını bildirmək üçün daxil olmuşdur. Məsələn:

"İcrari kamitet də, necə ki, köhnə yüzbaşı kəndlərdə və köhnə pristav uçaskolarında vəzifədə sayılmaq...". [13]

Bu cümlələrdə işlənmiş *yüzbaşı, pristav* sözləri çar üsuli-idarəsində vəzifə adları olduğundan sovet idarəçiliyində öz funksionallığını itirmiş və ona görə də Qantəmir yaradıcılığına tarixizm kimi daxil olmuşdur.

---

[12]Yunusova Ş. Azərbaycan dialekt və şivələrində arxaizmlər, namiz., Sumqayıt, 2005, 155 s., s.9

[13]Qantəmir Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1972, 350 s., s.181

Yazıçının nəsrində ikinci qrup leksika, əsasən, sosializm ictimai-iqtisadi formasiyanın başlanması ilə dilə daxil olmuş, onun bitməsi ilə dildən çıxmış sözlərdir. Onu da qeyd edək ki, dilin lüğət tərkibinin bu qeyri-fəal fondu Qantəmir yaradıcılığında fəal şəkildədir. Məsələn, ədibin "Kolxozstan" povestində bu tip sözlər yetərincədir.

"*Kolxozun üstündə bizim kəndin var-yoxunu satıb yığasan, yenə bura su çıxarmaq mümkün deyil"*.[14]

Kolxoz sözü XX əsrin iyirminci illərində kəndlərdə dövlət sahibkarlığı ilə yaradılmış kollektiv təsərrüfatı bildirən söz kimi Azərbaycan dilinə daxil olur, əsrin ortalarına doğru dildə işləklik qazanır, əsrin sonlarında isə sovet hökumətinin dağılması ilə əlaqədar olaraq yenidən dildə işləkliyini itirir. Ədibin yaradıcılığında bu tipoloji bölgüyə uyğun gələn sözlər mənşəcə alınmadır.

Qantəmirin yaradıcılığında da, demək olar ki, dilimizin arxaik bazasına məxsus hal-hərəkət bildirən sözlər, əsasən, alınma sözlərdir. Məsələn,

"Bir ayrı ixtiyar Vasilinin fikrini təsvib etdi".[15]

Təsvib etmək feilinə XX əsr nəsrində - Y.V.Çəmənzəminli, Ə.Əbülhəsən, M.İbrahimovun yaradıcılığında da rast gəlinir. Müasir Azərbaycan türkcəsində isə bu feilin daşıdığı leksik məna milli mənşəli *bəyənmək* sözü ilə və yaxud *təsdiq etmək* mürəkkəb feili ilə ifadə olunur.

Son yüz ilin hadisəsi kimi qrammatik arxaikləşmələr Qantəmirin dilində müasir qrammatik formalardan o qədər də uzaq görünmür. Müasir dilimizdə inkarlıq şəkilçisinin indiki zaman şəkilçisi ilə işlənərkən öz saitini itirməsi şifahi nitq hadisəsi olmayıb ədəbi dil norması kimi qəbul olunmuşdur. Qantəmir nəsrində isə bir heca daxilində qovuşuq formasına, demək olar ki, rast gəlinmir.

"Şəhərdə çörək tapılmayırdı".[16]

"Evlərinə gedəndə bir gecədən artıq qala bilməyirdi".[17]

---

[14]Yenə orada. s.56

[15]Yenə orada. s.139

[16]Qantəmir Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1972, 350 s., s.137

[17]Yenə orada. s. 216

Bu cümlələrdə feillərin tərkibində *-ma*[4] inkarlıq şəkilçisi ilə *-ir*[4] indiki zaman şəkilçisi *-y* bitişdirici samiti vasitəsi ilə bir sözün tərkibinə qoşulmuşdur. Müasir dilimizdə bu qrammatik formanın artıq öz işləkliyini itirməsi uzaq zamanın hadisəsi olmadığından müasir oxucu üçün anlaşıqsız deyildir.

Qantəmir nəsrində leksik arxaizmləri araşdırarkən görürük ki, ədəbi dilimizdə ərəb və fars mənşəli sözlər milli, rus və Avropa mənşəli sözlərlə əvəzlənmişdir. Dilin qrammatik və fonetik normalarında arxaikləşmənin getməsi üçün uzun bir zaman kəsiyi lazımdır. Odur ki, Qantəmir yaradıcılığı ilə dövrümüzü böyük bir zaman kəsiyi ayırmadığından dilin bu qatlarında arxaikləşmə onun əsərlərində özünü ya göstərmir, ya da zəif şəkildə göstərir.

"Qantəmirin nəsr dilinin üslubi xüsusiyyətləri" adlı II fəsil üç paraqrafdan ibarətdir. **"Qantəmir nəsrinin fonetik və morfoloji üslubi xüsusiyyətləri"** adlı I paraqrafda göstərilir ki, ədibin yaradıcılığı elə bir tarixi dövrə təsadüf edir ki, bu dövrdə dilimizin yazı sistemində ərəb qrafikasının minillik ənənəsi öz yerini latın qrafikasına verirdi. Yazı sistemində bu qrafik dəyişiklik, təbii ki, müəyyən fonetik hadisələrlə müşayiət olunurdu. Məlumdur ki, ərəb qrafikasının, həmçinin də, ərəb şeir sənətinin ladlarının yazılı ədəbi dilimizə müdaxiləsi nəticəsində dilimizin orfoepik və opfoqrafik normaları arasında fərq nisbəti böyümüşdür. Latın qrafikası dilimizin səs sisteminin yazıda öz əksini tapması üçün daha çox şans verirdi.

Demokratizminə baxmayaraq, bəzən söz Qantəmirin əsərlərində dilimizdə qazanmış olduğu fonetik şəklində yox, ərəb dilinin qrafik formasında işlənmişdir.

"Arvad tayifəsinin boğazında sirr qalmaz..."[18]

"Şərqi ziyarətə gələn avropalıların metodu ilə oxucuları aşinə etmək üçün bu siyahini burada qeyd edirəm".[19]

Tayifə sözündə i səsartımı, *siyahi* sözündə ı>i, aşinə, *kəmal* sözlərində a>ə səsdəyişmələri müşahidə olunur. Məlumdur ki,

---

[18] Qantəmir Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1972, 350 s., s.248

[19] Yenə orada. s.235

dilimizin fonetik qanunauyğunluğuna əsasən bu sözlər lüğətimizdə aşna, kamal, siyahı, tayfa şəklində sabitləşib.

Ərəb qrafikasının və dilinin təsiri ilə baş verən fonetik dəyişmələr, əsasən, müəllif təhkiyəsində müşahidə olunursa, dialekt və ümumdanışıq dilinin təsiri ilə baş verən dəyişmələrə obrazların dilində rast gəlirik.

Onu da qeyd edək ki, Qantəmirin nəsri üçün ikinci hal daha xarakterikdir.

Ümumdanışıq təsiri ilə səsdəyişmələri müxtəlif məqamlarda müşahidə olunur.

1. Ərəb və fars mənşəli sözlərdə dilimizin ahənginin təsiri ilə qalın saitin incə saitlə əvəzlənməsi baş verir və nəticədə sözdə saitlərin ahəngi yaranır.

"...Guya bura müştərək bir baqqal dükənidir".[20]

Dükan fonetik formasına malik olan sözün ilk saitinin təsiri ilə sözdə dilönü saitlərin ahəngi yaranmışdır.

2. Rus və Avropa dillərindən alınmış sözlərin müxtəlif cinsli sait tərkibində dilin vəziyyətinə görə ahəng yaranır. Mənbə dildə *naçalnik* formasında olan söz öz səs qabığını dəyişərək şivələrimizdə *nəçərnik* formasına düşür.

"Oğlum axırda oxuyub nəçərnik olacaq".[21]

Bu sözlərə əsasən belə qənaətə gəlmək olur ki, xalq danışıq dili bu tip sözləri daha çox incə saitlərin tələffüz ahənginə uyğunlaşdırır.

Qantəmir nəsrinin fonetik üslubi xüsusiyyətlərində yalnız ümumxalq danışıq dilinin deyil, həm də loru danışıq dilinin izləri vardır. Loru danışıq şəkli, xüsusilə, rus və Avropa mənşəli sözlərdə özünü göstərir:

"Başına dönüm, gömürnata ərizə ver".[22]

Məlumdur ki, Qantəmir yaradıcılığı dilimizin elə bir inkişaf dönəminə təsadüf edir ki, Azərbaycan dilinin morfoloji sistemində variantlılıq, qeyri-sabitlik halları özünü göstərirdi. Danışıq dilinin morfoloji xüsusiyyətləri ədəbi normalarla paralel şəkildə işləkliyə

---

[20] Yenə orada. s. 89

[21] Yenə orada. s.177

[22] Qantəmir Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1972, 350 s., s.205

malik idi. Onun nəsr dilində də bu xüsusiyyətlərə rast gəlinir. Bu xüsusiyyətlər yazıçının nəsrində özünü, adətən, morfoloji pleonazm və morfoloji qənaət hadisələri şəklində göstərir.

"Onların ruhuna uyğun yazılar yazmalı". [23]

Bu cümlələrdə III şəxs sonluğunun ixtisarı (morfoloji qənaət) fikrin elliptik ifadəsinə səbəb olmuşdur.

Morfoloji qənaət hadisəsi əksər məqamlarda ədəbi dildə oturuşmuş, normaya çevrilmiş dil aktıdır. Ancaq morfoloji pleonazm isə qeyri-səlist qrammatik forma olduğundan və loru danışıq yaratdığından ədəbi dil üçün xarakterik deyil.

"Bunu öyrənmək üçün ayağımı saxladım".[24]

Ədəbi dildə *ayaq saxlamaq* frazeoloji ifadəsində şəxs kateqoriyası özünü feildəki şəxs sonluğunda göstərir. Ancaq gətirdiyimiz nümunədə bu kateqoriya birləşmənin birinci tərəfində - isimdə də mənsubiyyət şəkilçisi vasitəsi ilə öz ifadəsini tapmışdır. Eyni birləşmə daxilində bir kateqoriyanın iki dəfə işlənməsi heç bir qrammatik və ya semantik funksiyaya malik olmadığından morfoloji pleonazm hadisəsi kimi özünü göstərir və obrazların nitqini lorulaşdırmağa xidmət edir.

Yazıçının dilində müasir ədəbi dilimiz üçün işlək və ya xarakterik olmayan söz yaradıcılığı elementlərinə də rast gəlirik.

"Ətrafda doqquz yaşar bir qız uşağı papiros satırdı".[25]

Müasir ədəbi dilimiz üçün isimdən sifət yaradan *-ar* şəkilçisi işlək deyil, mənasını bu sözdə özünü *-lı* şəkilçisi vasitəsi ilə ifadə edir.

Qantəmir yaradıcılığında fars mənşəli sifət düzəldən *-anə* morfemi *tacir* isminə qoşularaq sifət yaratmışdır və bu söz Azərbaycan dilinin lüğət bazasında müşahidə olunmur.

"Usta Kərimin "bir yaxşı qızı" olduğunu öyrəndikdən sonra, elçi intixabını da taciranə düşünmüş və onun qonşusu bağban Haşımı göndərmişdi". [26]

---

[23] Yenə orada. s.131
[24] Yenə orada. s.248
[25]Qantəmir Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1972, 350 s, s.275
[26]Yenə orada. s.328

Qantəmir nəsrinin morfoloji sisteminə diqqət etdikdə, onda tarixi morfoloji formaları da görürük. Canlı danışıq dilində *ilə* qoşması sözə y bitişdirici samitinin vasitəsi ilə şəkilçiləşərək bitişdiyi halda, Qantəmir dilində onun sözə bütöv şəkildə qoşulduğunu görürük.

"Geniş və uzun bir xiyabanın içərisilə gedirdik".[27]

Tarixi morfologizmlər Qantəmir dilində özünü feilin əmr şəklinin II şəxs cəmində də göstərir:

"-Hə, indi irəli oturunuz, Mirzə!..-dedi".[28]

Feilin əmr şəklinin II şəxs cəminin *-ınız* şəkilçisi vasitəsi ilə ifadəsi klassik bədii mətnlərin dilində işlək olub, tarixilik qazanmış normadır.[29]

Qantəmir yaradıcılığı ədəbi dil və canlı danışıq dili paralelliyinin güclü şəkildə mövcud olduğu bir dönəmdə yarandığından onun morfoloji və fonetik sitemində də xalq danışıq dili elementləri güclüdür. Müəllif onlardan bəzən dilin normal aktı kimi, bəzən isə klassik ədəbi dil ənənələrinə uyğun olaraq istifadə etmişdisə də, çox zaman onlar Qantəmir dilinə müxtəlif bədii məqsədlərin həyata keçirilməsi, komik effekt yaratmaq üçün daxil olmuşdur.

"**Qantəmirin nəsr dilinin leksik-üslubi xüsusiyyətləri"** adlı ikinci fəslin ikinci paraqrafında yazıçının nəsrində idiomlar, atalar sözləri, xalq danışıq dili ifadələri, evfemizmlər, sinonimlərin üslubi çalarları araşdırılır. Qeyd olunur ki, Qantəmirin əsərlərində bu vahidlərin üslubi və poetik məzmunu cox vaxt onların daşıdığı leksik-nominativ mənanı üstələyir.

2.2.1. Xalq danışıq dilinin ifadələri adlı yarımbaşlıqda vurğulanır ki, bu ifadələr Qantəmirin əsərlərində dilin canlılığını, təbiiliyini yaratmışdır. Yazıçı hətta öz təhkiyəsində belə fikrin ifadəsini dilin akademik yox, danışıq-məişət leksikasına etibar edir.

"Qara Hüseyn Əhmədəlini iki ağız səslədi".[30]

---

[27]Yenə orada. s.94

[28]Yenə orada. s.97

[29]Tanrıverdi Əzizxan Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, Bakı: "Elm və təhsil", II nəşr, -464 s, s.177

[30]Qantəmir Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1972, 350 s., s.98

Bu cümlədə *dəfə* yox, *ağız* numerativinin işlənməsi müəllif - oxucu ünsiyyətini gücləndirmişdir.

Obrazların nitqində isə müəllif nitqin canlılığını yaratmaq fürsətini fövtə verməmişdir.

"Xədicə qaragün də avtomobil ilə getmişdi. Axır başı nə oldu?"[31]

Bu cümlələrdə *qaragün* sözü və *axır başı* ifadəsi bədii mətnə xalq deyim tərzindən gəlmişdir. Birinci cümlədəki Xədicə qaragün inversiya olunmuş birləşmədir. Əslində *qaragün(lü) Xədicə* olmalı idi. Mətndə yazıçı üslubi çalar yaratmaq üçün təyin edənlə təyin olunanın yerini dəyişmişdir. Dialektlərdə də *anam yazıq, qardaşım biçarə* tipli ifadələrə rast gəlirik.

Danışıq-məişət leksikası da xalq dilinin zənginliyini və linqvistik xüsusiyyətlərini əks etdirən mənbələrdən biridir. Qantəmirin əsərlərində bu leksikadan yetərincə istifadə onun dilinin demokratizmini gücləndirmişdir. Bu leksika bəzən onun əsərlərinə loru danışıq dili elementi şəklində də daxil olmuşdur. "Mənim tələbəm" hekayəsində qəhrəmanın nitqi xalq danışıq dilindəki loruluğa qədər enmişdir.

"Pivə gətirən qızın qolu dibə qədər açıq idi".[32]

Bu cümlədə *dibə* sözü obrazın nitqini lorulaşdırmışdır. Bu söz yalnız qəhrəmanın nitqini lorulaşdırmır, həm də onun düşüncə tərzinin kobudluğunu ifadə edir. Müəllif əhli-kef həyat tərzi sürən qəhrəmanının yonulmamış ruhunun, qadına qarşı acgöz münasibətinin bədii ifadəsini yaratmaq üçün onun nitqində bu məqamda *dibə* sözünü işlətmişdir.

Qantəmirin nəsr dilində kobud və ya söyüş xarakterli sözlərin işlənməsinə aşırı həddə üslubi tələb olmadığı yerdə rast gəlmirik. Görkəmli dilçi Afad Qurbanov doğru olaraq qeyd edir ki, bədii əsərlərin dilində vulqarizmlərin əsas üslubi vəzifələri obrazın danışığını tipikləşdirməyə, onun iç üzünü göstərməyə, onun müəyyən xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa kömək etməkdir. Belə tip söz və

---

[31]Yenə orada. s.297

[32]Qantəmir Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1972, 350 s., s.188

ifadələr zərurət nəticəsində işləndiyi məlumdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, vulqar sözlərin bədii ədəbiyyata gətirilməsinə olduqca ehtiyatlı yanaşılmalıdır. Bədii söz sənətində istənilən vulqar sözü işlətmək olmaz. Onların yerli-yersiz istifadəsi əsərin bədii üslubuna xələl gətirir. Qantəmirin dilində vulqar sözlərin işlənməsindən bəzi məqamları müşahidə edək:

"Başın da lap qaban başıdır".[33]

"Bah... zalım köpək oğlu!.."[34]

"Atam gorbagorun iki oğlu olub".[35]

Göründüyü kimi, Qantəmir obrazın dilində, əsasən, heyvan anlayışı ilə ifadə edilən söyüş xarakterli vulqarizmlərdən istifadə etmişdir. Azərbaycan xalqının şüurunda köpək murdar, qaban isə yekəpərlik, vəhşilik koqnitiv əlamətləri ilə ifadə olunmuşdur. *Görbagor* sözü Azərbaycan dilinin danışıq leksikasında ölmüş adamı söymək üçün işlədilən vulqar sözdür. Həm diri, həm də ölmüş insana xitabən deyilmiş vulqarizmlərdə onun xarakteri, düşüncəsinə işarəedici məzmun varsa, ölü haqqında işlənmiş "gorbagor" vulqarizminin mənası qəbir anlayışı ilə bağlanır.

Yazıçının dilində elə sözlər də işlənmişdir ki, onlar müasir dilimizdə semantik derivasiyaya uğrayaraq yeni məna qazanmışdır. Məsələn:

"On beş dəqiqədən bəri müəllim və tələbələrin söhbətinə qulaq asan və dinməz-söyləməz tramvayda oturan cındır bir fəhlə sözə qarışdı və özü də müəllimə tərəf çıxdı".[36]

Bu cümlədəki *cındır* sözü müasir dilimizdə oxucu tərəfindən bu konteksdə vulqar söz, yəni ki, fəhlənin şəxsiyyətini təhqir kimi başa düşülərdi. Qantəmirin dilində isə o, fəhlənin üst-başının vəziyyətini təsvir edir. Bunu sonrakı abzaslarda müəllifin dilindən verilmiş aşağıdakı cümlə də təsdiq edir.

"Onun tələbəsi üstü-başı hisli bir fəhlə qədər də deyildi".[37]

---

[33]Yenə orada. s.47

[34]Yenə orada. s.16

[35]Yenə orada. s.196

[36]Qantəmir Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1972, 350 s., s.151

[37]Yenə orada. s.151

Onu da qeyd edək ki, yazıçının ədəbi-bədii dildə vulqar sözlərdən istifadə etməsi hələ dövrünün ədəbi mühitində mübahisə doğurmuş, tənqid olunmuşdur. Ə.Hidayətin "naturalizm", "söyüş kolleksiyası", S.Hüseynin "ədəbsiz sözlər" deyə qılıncladığı Qantəmir dilinin bu xüsusiyyətlərini B.Əhmədov "Azərbaycan satirasının inkişaf problemləri" tədqiqatında satirikin dili üçün xarakterik hal kimi qiymətləndirmişdir.[38] E.B.Safonova yazır: *"Bədii əsərləri oxucuda ikrah hissi oyadan, yetişməkdə olan nəslin zövqünü korlayan vulqarizmlərlə zibilləmək olmaz. Bu məsələ nəzəri ortaya qoyulmamışdır, lakin bizim sənətkarlarımız həmişə bu cür yanaşmanı dəstəkləmişlər".*[39]

Qantəmirin dilində bədii üslubun vulqar sözlərin ədəbi dildə işlənməsinə verdiyi imkandan sui-istifadə yoxdur.

2.2.2.Qantəmirin nəsr dilinin frazeologiyası. Milli mentallıq frazeologiyada verballaşır və bu ifadələrin semantik sahəsində milli şüurun ekspressiyası yatır. Qantəmirin dilində biz ənənəvi ədəbi dil leksikasında görünməyən, kütləvi anlaşıqlığa malik olmayan frazeoloji vahidlərə rast gəlirik ki, bunlar həm linqvistik, həm də təfəkkür hadisəsi kimi maraq doğurur.

Frazeologiyanın stilistik imkanları və effekt yaratmaq gücü sözlərə nisbətən güclü olduğundan ədib öz əsərlərində onlardan geniş istifadə etmişdir. *"Ümumiyyətlə, məlumdur ki, frazeologiya yalnız dil hadisəsi deyil, həm də özünəməxsus "bədii əsər", xalq təfəkkürünün estetik məhsulu, obrazlı düşüncənin nəticəsidir. Ümumiyyətlə, hansı dil-üslub təzahüründə frazeologiya çoxdursa, həmin dil-üslub təzahürü o qədər xəlqidir."*[40]

Qantəmir dilində işlənən frazeologizmlərin linqvistik tədqiqat üçün maraqlı cəhətlərindən biri də odur ki, yazıçının dilində işlək olmayan, kütləvi anlaşıqlığa malik olmayan birləşmələr işlənmişdir.

---

[38]Əhmədov B. Azərbaycan satirasının inkişaf problemləri (1920-1980-ci illər), Bakı, Elm, 2000, 296 s., s.193

[39]Сафонова Е.В. Формы, средства и приёмы создания комического в литературе // Молодой ученый. — 2013. — №5. — С. 474-478., с.98 // https://moluch.ru/archive/52/6970/

[40]Kərimova Z. Müasir aşıq şerinin dili: Fil. fəl. dok. dis. Bakı, 2003, 144 s., s.124

"Atasının ocağına su calayan bir Telli oldu...."[41]

Xaraba qoymaq mənasında işlənən *ocağına su calamaq* birləşməsi hətta Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində belə öz əksini tapmamışdır.

Qantəmirin əsərləri xalq danışıq dilindən gələn frazeoloji birləşmələrlə zəngindir və bu birləşmələrin semantik sahəsinin təhlili onların koqnitiv mahiyyətini dərk etməyə imkan yaradır.

"*Hərçənd saqqalıma yaraşmaz, Məşədi Heybət, sən qulaq ver".*[42]

Saqqal sözü milli şüurumuzda böyüklük, hörmət koqnitiv əlamətləri ilə konseptləşmişdir. *Ağsaqqal* sözü özündə yalnız yaşı yox, həm də sayılıb-seçilməni, hörməti ifadə edir. Yuxarıdakı cümlədə də *saqqala yaraşmamaq* ifadəsi ahıl yaşlarında ona hörmətsizlik gətirə biləcək şeyləri özünə rəva bilməyən birinin dilində işlənmişdir.

2.2.3. Sinonimlər. Sözün informativ yüklü linqvistik vahiddən poetik məzmunlu bədii detala çevrilməsi hadisəsinin müşahidə olunduğu məqamlardan biri də sinonimlərin işlənməsi ilə bağlıdır. *"Sinonimlər ümumxalq dilinin ifadə imkanlarını əks etdirən əsas milli vasitələrdir. Sinonimlərin zənginliyi dilin zənginliyinin əsas şərtlərindən biridir."*[43]

Ədibin "Vəsiyyət" hekayəsində Hacının vəsiyyətini qələmə alan Şeyx Mir Hadinin dilində sinonimlərin işlənmə məqamına diqqət yetirək:

"Oğul, Hacı ağa bu vəsiyyətnaməsində özü üçün ehsan, xeyrat ayırmayıb, qorxuram şərən düz olmasın və..."[44]

Göründüyü kimi, bu cümlədə eyni fikir - ölmüş adamın adına verilən yemək, yaxud savab məqsədi ilə verilən bir şey *ehsan və xeyrat* kimi sinonim sözlərlə ifadə olunmuşdur. Hacının vəsiyyətnaməsindən mənfəətini təmin edə bilməyən, öz umacağını şəriət və savabın ayağına yazan Şeyx ehsan verilməsinin vacibliyini mənaca üst-üstə

---

[41]Qantəmir Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1972, 350 s., s.83
[42]Yenə orada. s.249
[43]Məhərrəmova R.C. Sabirin satirik şeirlərinin leksikası. Bakı; Azər. SSR EA nəşriyyatı, 1968, 143 s., s.5
[44]Qantəmir. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1972, 350 s., s.277

düşən *ehsan və xeyrat* sözləri vasitəsi ilə təkrarlayır. Amma bu mətndə təkrar yox, müəyyən situativ məqamın tələbi kimi görünür. Belə ki Şeyx ehsanın verilməsinin vacibliyini vurğulamaq məqsədi ilə eyni məna-məzmunlu sözlərin təkrarından istifadə etmişdir.

Qantəmirin dilində bir cümlə daxilində bir neçə sinonim sıralanmasına da rast gəlirik.

"Alim məclisində, üləma yığıncağında ağsaqqal dinməz, danışmaz, qulaq asar".[45]

Ərəb mənşəli *məclis* sözü milli mənşəli *yığıncaq* sözünün sinonimidir və bu sözlərin semantikasında bir topluluq, çoxluq anlamı var. Demək, *alim məclisində* birləşməsində *alim* sözü öz qrammatik formasına görə kəmiyyətcə təkdə olsa belə, *məclis* sözünün semantikasındakı topluluq anlamı *alim* sözü ilə üləma sözünü kəmiyyət və məzmunca bərabərləşdirir və bu sözlər yuxarıda qeyd olunan cümlədə mətni-üslubi sinonim kimi görünür. Demək, alim məclisində birləşməsi ilə üləma yığıncağında birləşməsinin ifadə etdiyi məna üst-üstə düşür və onlar bu cümlədə sinonim cərgə yaradır.

Baxdığımız cümlədə *dinməz, danışmaz* sözlərinin sinonimliyi cümlənin emosional-ekspressiv təsirini artırmışdır. Elmi ədəbiyyatda da bir cümlədə bir neçə sinonim cərgənin işlənməsi belə izah olunur: *"Oxucuda emosional-ekspressiv hiss yaratmaq üçün sinonimlər həmcinc üzvlü cümlələrdə işlədilir.... Deməli, sinonimlərin oxucuda emosional-ekspressiv hiss yaratmaqda böyük əhəmiyyəti vardır və bu məqsədlə eyni bir cümlədə bir neçə sinonim işlədilir".*[46]

Qantəmirin nəsr dilində işlənən sinonimlər bu baxımdan maraq doğurur.

"**Qantəmir nəsrinin sintaktik-üslubi xüsusiyyətləri"** adlı üçüncü paraqrafda qeyd olunur ki, Qantəmir nəsri yalnız xalq danışıq dilindən gələn sözlər hesabına yox, fikri ifadə etmək tərzinə görə də xəlqidir. Belə ki hətta loru danışıq kəlmələri və ya ifadələri olmayan məqamlarda belə, onun dilinin sintaksisi sadədir. Yazıçı nəsrinin bədii sintaksisini mümkün qədər ritmik qurmağa çalışmış, bunun üçün

---

[45]Yenə orada. s.169

[46]Müasir Azərərbaycan dili" 3 cilddə, I c. Bakı, Elm nəşriyyatı, 1978, 324s., s.187

azsözlü cümlə tiplərindən istifadə etmişdir. Belə cümlələrə istər müəllif təhkiyəsində, istərsə də obrazların nitqində rast gəlirik. Məsələn:

Obrazın nitqində:

-Xeyr, qardaş! Məndən başqa bir ağ çarşablı arvad da var. Evə getdi ki, qab gətirsin. Bax, qardaş! O... mənim dalımdır. Bir qoca arvad da mənim qabağımda var. O da bu urusun dalıdır. Mən ondan dalıyam.[47]

Müəllif nitqində:

Demək, ağ çarşablı arvad bu imiş. Heç bəlkə buraya gəlməyibdir. Özü də evdə çörək bişirir.[48]

Qantəmir hekayələrinin dilini nəzərdən keçirən Əbdüləzəl Dəmirçizadə "Gülmək və şarlatanlar" məqaləsində Qantəmirin nəsr dilində söz sırasının pozulması hallarına rast gəlindiyi, əsasən də xəbərin yerinin dəyişkən olduğu göstərilir. Yazıçının nəsr dilindəki cümlələrdən aydın olur ki, xəbər həmişə cümlənin axırında deyil, əvvəlində və ortasında da işlənə bilir. Ə.Dəmirçizadə onu da doğru olaraq vurğulayır ki, Qantəmirin nəsr dili dilimizin sintaksisini tədqiq etmək üçün zəngin material verir. Nəsr dilinin imkanları çərçivəsində onun poetik gücünü artırmağa çalışan Qantəmir yaradıcılığında xəbərin bədii təkrir şəklinə rast gəlirik.

İşlər sürətlə <u>dəyişir</u>, Aybikə də <u>dəyişir</u>, onun fikri də <u>dəyişir</u>.[49]

Onun yaradıcılığında həmcins xəbərlərə üstünlük verildiyini müşahidə edirik. Yazıçının əsərlərində həm ismi, həm də feili xəbərlərin həmcinsləşdiyini görürük.

Kobudam, yonulmamışam, bəlkə doğrudur.[50]

Qantəmir yaradıcılığında bədii dilin canlılığını təmin edən vasitələrdən biri də xalq danışıq dilindən gələn ara sözlərdir.

---

[47] Qantəmir . Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1972, 350 s., s.275
[48] Yenə orada. s.275
[49] Qantəmir Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1972, 350 s., s.322
[50] Yenə orada. s.159

Nə başınızı ağrıdım, sudda, kooperativdə, divanxanada, ağsaqqal arasında, qoçular yanında, müəllimlər qurultayında hər yerdə kişi sözünü keçirməyə çalışırdı.[51]

Qantəmir nəsrinin sintaktik mənzərəsi üzərində aparılan araşdırmalardan bu qənaətə gəlmək olur ki, yazıçının nəsr dili sadə və çevik sintaksisə malikdir. Bu sintaksisdə dilin leksik və morfoloji əlamətləri dinamik bir hərəkət qazanır. Onun nəsrində fikrin ifadəsi sintaktik konstruksiyaların dolanbaclarından keçmir. Xalq dilinin sintaksisinə əsaslanan Qantəmir yaradıcılığında fikir qısa, azsözlü, sadə anlaşıqlı sintaktik vahidlərlə ifadə olunur.

"Qantəmir yaradıcılığında komik bədii dil vasitələri" adlı üçüncü fəsil üç paraqrafdan ibarətdir.

"**Sözlərin komik potensialı"** adlanan I paraqrafda Qantəmir nəsrində sözün komik potensialı linqvistik təhlilə cəlb edilir. Qeyd olunur ki, ədibin bədii təfəkkürü, əsasən, komik hərəkət planına malikdir. Aydındır ki, mətnin komik ifadəsində bədii yaradıcılıq maneraları ilə yanaşı, dil materialları da fəal şəkildə iştirak edir. *"Komizmi ifadə etməyin vasitə və üsulları vardır. Vasitə dil, üsul isə süjet hadisədir."*[52]

Qantəmirin nəsrində komik üsullarla yanaşı və bəlkə də, daha çox komik vasitələr aktivdir. Onun komizmində gülüş qammalarının hərəkət ağırlığı bədii dil materialları üzərinə düşür. Yazıçının sözün ekspressiv çalarından, poetik sintaksisin üslubi ahəngindən, söz oyunundan istifadə maneraları Azərbaycan dilinin komik potensialını öz böyük sələflərindən sonra bir daha və yeni şəkildə üzə çıxarır.

Yazıçının nəsrində satirik dil canlı xalq dilinin bazası əsasında qurulmuşdur. Tofiq Hacıyev yazır: *"...Xalq dilinə, onun canlı danışığına, xalq məişətinə satira dili, komediyanın ifadə vasitələri daha yaxındır."*[53] Xalq dili ilə yanaşı, xalq düşüncə tərzinə də dərindən bələd olan Qantəmir bundan istifadə edərək uğurlu komik oyunlar qura bilir. "Aybikə xala" hekayəsində Şura hökumətinə öz minnətdarlığını bildirmək istəyən Aybikə xala söyləyir:

---

[51] Yenə orada. s.187

[52]Kazımov Q. Komik bədii vasitələr. Bakı: Yazıçı, 1983, 188 s., s.137

[53]Hacıyev T. Yazıçının dili və ideya-bədii təhlil, Bakı, Maarif, 1979, 130s., s.62

"Allah hökumətin balalarını saxlasın".[54]

Burada *balalarını saxlasın* alqışını yazıçı qeyri-normativ dil qəlibinə salmışdır. Ancaq yazıçı söz oyununu elə qurmuşdur ki, bu qeyri-normativlik satirik dilin ədəbi dil normalarını pozmaq icazəsinin yox, avam bir qadının düşüncə tərzinin ayağına yazılır.

Qantəmir leksik normanın pozulmasından da komik vasitə kimi məharətlə istifadə etmişdir. Məsələn:

"On beş yaşına çatmamış sütül gəlinlərə ancaq bu dairədə rast gəlmək olar".[55]

"Xanım Əminə" hekayəsində tam yetişməmiş bitki məhsulları haqqında söylənən *sütül* sözünü *gəlin* sözünə yanaşdırmaqla müəllif erkən nikahlara kinayəli münasibət ifadə etmişdir.

Qantəmir "Hacı Lələ" hekayəsində qəhrəmanın xarakterinin komik cizgilərini əksmənalı sözlər və onlardan doğan ziddiyyət vasitəsi ilə çəkir.

"*Məhəllə arasında ona bizim Hacı Əliqulu "yarımmolladır" deyirlərsə də, inanın ki, doğrudur. Bəzi komsomolçular ona Hacı yarım firqəvidir deyirlərsə də, buna da şübhən olmasın. Nə başınızı ağrıdım, Hacı həm dünya adamıdır, həm də axirət adamı! Həm şah adamı, həm şura adamı!"*[56]

Bu təsvirdə komik ziddiyyət *yarımmolladır - firqəvi, dünya-axirət, şah - şura* sözləri üzərində qurulmuşdur. *Yarımmolladır - firqəvi, şah - şura* sözləri əslində antonim olmasa da, bu mətndə onlar əksmənalı sözlər kimi təzad yaratmışdır. Qantəmir bu mətndə üslubi antonimlərlə yanaşı, *dünya-axirət* kimi qrammatik antonimlərdən də istifadə etmişdir.

Qantəmir dilin komik imkanlarından əsərin bütün qatlarında yararlanmaq fürsətini fövtə vermir. Onun iki hekayəsinin sərlövhəsinə çıxardığı idiomatik ifadələr: *ağıl dəryası və söz dağarcığı* komik keyfiyyətlərə malikdir. *Söz dağarcığı* dilimizdə təbiətən komik keyfiyyətə malik ifadə olub, sözbaz insan haqqında işlədilir. Bu ifadə ilə verilmiş sərlövhə artıq oxucusunda qarşılaşacağı obraza və

---

[54]Qantəmir Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1972, 350 s., s.321
[55] Yenə orada. s.274
[56] Qantəmir Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1972, 350 s., s.219

hadisələrə, onların komik məzmununa işarə edir. *Ağıl dəryası* sərlövhəsi isə frazeoloji birləşmənin kinayəli intonasiya ilə müşayiəti nəticəsində komiklik qazanmışdır. Bu sərlövhənin komik effekti əsərin məzmunu ilə əlaqədə üzə çıxır. Əsərin məzmununun daşıdığı komik mahiyyəti Qəzənfər Kazımov belə ifadə etmişdir: *"Arzu ilə imkan arasında, müqəddəs istəklərlə çirkin şöhrətpərəstlik hissi arasında, real iş ilə xəyalpərvərlik, imkansızlıq ilə qabiliyyətsizlik arasında uyğunsuzluq Ağıl dəryasını gülüş hədəfinə çevirir, gülünc vəziyyətə salır".*[57] Məzmunun bu fonunda "ağıl dəryası" sərlövhəsi komik çalar alır.

Qantəmirin satirik təhkiyə üsulları rəngarəngdir. Qantəmirin komik üslubunda dil elementlərinin bədii detala çevrilməsi prosesi Azərbaycan dilinin komik potensialını nümayiş etdirir.

"Tropların komizmi" paraqrafında qeyd olunur ki, Qantəmirin nəsrində komizm, əsasən, sözün leksik, qrammatik potensiyası əsasında yaransa da, onun məcazi mənasına istinadən də qurulmuşdur. Onun yaradıcılığında tropun bədii təyin, müqayisə və mübaliğə kimi növlərinə daha çox rast gəlirik.

Bədii təyin elə bir poetik fiqurdur ki, onun məzmunu əksər hallarda bədii təsvir yaradır. Komik təyinlərdə isə bu təsvirlər, adətən, karikatur şəkli alır.

"Qonağımın səyahətnaməsi" hekayəsində bədii təyinin məhz bu şəklinə rast gəlirik.

"Saçlarını iki qulağının qabağından İtaliya xəritəsivari sallandıran intelligent iddia edirdi ki, o qoyunların ətini dilinə vurmaq olmaz!"[58]

Bu cümlədə təyin mürəkkəb quruluşa malikdir ki, onun bu qrammatik forması həm də komizmin çoxqatlılığını yaradır. Burada yazıçı komizmi dərinləşdirmək üçün zahirin mərtəbəli təsvir formasından istifadə etmişdir. O, intelligentin bakenbordlarının İtaliya xəritəsinə oxşarlığını birbaşa təsvir etməmişdir. Bu təsvir bakenbordun özünün təsviri üzərində qurulmuşdur və müəllif

---

[57] Kazımov Q.Ş. Bədii ədəbiyyatda komizm üsulları, Bakı, "Maarif", 1987, 228 s., s.173

[58]Qantəmir Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1972, 350 s., s.271

məqsədli şəkildə onun adını çəkmədən təsvirini verir. Təsvirdə predmetin primitiv şəkildə, loru tərzdə *saçlarını iki qulağının qabağından* kimi izahı gülüş doğurur. Diqqət edək ki, yazıçı təsvirdə iki qulaq ifadəsini işlədir. Normativ dilə görə *iki* sözünün qulaq sözünə yanaşması qrammatik cəhətdən düzgün, üslubi baxımdan isə nöqsanlıdır və artıq söz yerindədir. Amma aydındır ki, komik dil normalara tabe dil deyil, bədii-üslubi maraqlar baxımından normaların pozulması özü bu dil üçün "norma"dır. Bakenbord anlayışının izahındakı *iki qulaq* ifadəsi də bədii-üslubi məqsədlərə xidmət edir, təsvirdəki loruluğu gücləndirir və nəticədə, təhkiyənin komik çaları artır. Yazıçı obrazın komik bədii portretini yaratmaq üçün mümkün qədər onu əcaib-qəraib şəkildə təsvir etməyə çalışır, buna görə də təyinin əsas hissəsini - bakenbordun özünün təsvirini İtaliya xəritəsinə oxşadır. Hətta bakenbordun nə olduğunu bilməyən, yaxud İtaliya xəritəsi ilə tanış olmayan oxucu da obrazın iki qulağının qabağından sallanan saçın nəsə gülməli bir şey olduğuna əmin olur.

Qantəmir nəsrində bədii təyin işləndiyi məqamlardan biri də satirik adların yaradılmasıdır.

"Aybikə xala" hekayəsində *Qarğa Vəli, Yorğa Həşim,* "Kolxozstan" povestində *Lüt Rəcəb,* "Sara bibi" hekayəsində *Yumurta Heydər, Çopur Zeynəb* kimi adların hər biri aşağı təbəqənin, kasıbların ünvanıdır. Məlumdur ki, Qantəmirin nəsri sosial-sinfi münasibətlərin istər ictimai-siyasi müstəvidə, istərsə də bədii müstəvidə həllinin aktual olduğu dövrdə yaranmışdı. "Sara bibi" hekayəsində bəy arvadı Sara bibinin dilindən eşitdiyimiz *Çopur Zeynəb, Yumurta Heydər* adlarındakı bədii təyinlər onun aşağı təbəqənin insanlarına həqarətli münasibətini tamamlayır. Onu qeyd edək ki, *qarğa, lüt, çopur, yumurta* bədii təyinlərində aid olduqları obrazın sosial-sinfi mövqelərinə həm də satirik bir işarə var.

Prof. Qəzənfər Kazımov yazır ki, XX əsrin əvvəllərində, demək olar, bütün satirik yazarlar müqayisələrdən komizm vasitəsi kimi bəhrələnmişlər. Ancaq bu, bütün satirik ustadlarda eyni şəkildə olmur. Müqayisə obyektləri müxtəlif olduğu kimi, onlardan istifadə qaydası da fərqlənir. Bəzi ədiblərin nəsr dilində komik tipli

müqayisələr az işləndiyi halda, elə yazıçılar var ki, əsasən də Mir Cəlal və Qantəmir yaradıcılığında belə vasitələrdən daha çox istifadə olunur.

"Firqə qurultaylarından, çarizmdən, Fransa inqilabından az-çox cavab verə bilən tələbələr "beşillik plan","Çin hadisələri", "Sağ təmayül", "Sənayeləşdirmə" mövzularından bir turşu alça qədər dadmamışlardı".[59]

Bənzətmə fiqurları, adətən, yüksək estetik keyfiyyətə malik əşyalar olur. Bu nümunədə mövzu haqqında biliyin turş alça ilə müqayisəsinin yaratdığı qeyri-estetik, qeyri-poetik məzmun komizm doğurur.

Mübaliğə, xüsusən, təsvirin satirik bədii ifadəsində ən uğurlu bədii vasitələrdəndir. "İntelligent" hekayəsində Qantəmir obrazın üzərinə gülmək üçün onun geyimini mübaliğəli şəkildə təsvir edir.

"Şalvarının qalifesində ikiyaşar dovşan balası asudəcə gizlənə bilərdi".[60] Qantəmirin nəsrində komik dil ansamblında tropların həcmi böyük olmasa da, effektivliyi güclüdür. Onların xalq dili və ya danışıq sintaksisinə yaxın şəkildə qurulması bu effektivliyi təmin edən əsas vasitələrdən olmuşdur.

"Frazeoloji birləşmələrin, atalar sözlərinin komik təbiəti" adlı üçüncü fəslin üçüncü paraqrafında vurğulanır ki, xalq dili frazeologiyasının bədiilik imkanları kimi komiklik imkanları da daha genişdir. Qantəmir həssas bir sənətkar kimi bu imkanları duya və bədii mətndə dəyərləndirə bilir. "Mənim tələbəm" hekayəsində obraz küçədə gördüyü gözəl bir qıza tamah salan dostuna deyir:

"Mən ölüm, boşla getsin, mən onu tanıyıram, onlardan deyil. Əzizbəyov küçəsindəki diş həkiminin qızıdır. Bundan sənə yağ düşməz, gəl bu yana".[61]

Müəllif obrazın nitqində xalq danışıq dilindən gələn *yağ düşməz* frazeoloji ifadəsini işlətməklə, bu birləşmənin tərkibindəki *yağ* sözü vasitəsi ilə gənclərin qıza münasibətində bir yemək assosasiyası yaradır.

---

[59]Qantəmir Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1972, 350 s., s.149
[60] Qantəmir Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1972, 350 s., s. 182
[61] Yenə orada. s.188

Qantəmir nəsrində frazeoloji birləşmənin işləndiyi elə məqamlar da vardır ki, onu leksik vahidi ilə əvəz etsək, mətn öz komikliyini itirir.

"Vəsiyyət" hekayəsində həkimlərin yararsız müalicəsindən və pulgirliyindən şikayət edən obraz deyir:

"Həkimlərdə o taqsır var ki, əlinə azarlı keçəndə soyub soğana döndərirlər".[62]

Bu cümlədə həkimlərin rüşvətxorluğunun tənqidinə satirik çalar qazandıran dil vahidi *soyub soğana döndərmək* birləşməsidir. Əgər burada fikri eyni semantikanı ifadə edən pulunu almaq feili ilə ifadə etsək, tənqidin çaları öz rəngini tamamilə dəyişərək tragik məzmun alır.

Qantəmir yaradıcılığında komik məzmuna malik olmayan mətn daxilində təhkiyəyə komik çalar qatmaq gücünə malik frazeoloji birləşmələrin də işləndiyi məqamlara rast gəlirik.

"Lakin oğlu Tapdığı Hacı Nemətin böyük oğlu məktəbdə bərk döyəndən sonra Aybikə də papağını tərs çöyürdü və uşağının başına yağlı xəmir salarkən gözünün yaşını silə-silə:

-Yaxşı... – demişdi".[63]

Bu cümlə "Aybikə xala" hekayəsində verilmişdir. Hekayə oxucuya varlı ailənin qapısında özu və səkkiz yaşlı oğlu nökər olmağa məcbur qalan bir qadının acı taleyini dramatik bir tərzdə nəql edir. Göründüyü kimi, bu cümlədə də nə komik situasiya, nə də fikrin komik ifadəsi yoxdur. "Papağını tərs çöyürdü" birləşməsi isə hadisələrin dramatik məzmununa xəfif bir komik çalar əlavə edir. *"Frazeologiya insan şüurunun hazırladığı ilk bədii məhsuludur. Frazeoloji vahidlər öz başlanğıcında məhz bədii əsərdir."*[64] Demək, frazeologiyalar da bədii mətn kimi öz yaranışlarında müəyyən bir üsluba malikdir. Vahid bir məna ətrafında toplanan *papağını tərs çöyürmək* birləşməsinin komponentləri də bir-biri ilə əlaqədə *rüşvət almaq* semantikasının komik ifadəsini yaratmışdır.

---

[62] Yenə orada. s.225

[63] Qantəmir Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1972, 350 s., s.319

[64]Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. 2 cilddə, I c., Bakı, ADU nəşri, 1976, s.476, s.4

"Orada nə edirlər, bilmirəm, ancaq ərim gecə vaxtı gec gələrdi. Özü də lülüşqulu. Bizi aftabanın ağzından salıb lüləyindən çıxardardı".[65]

Aftabanın ağzından salıb lüləyindən çıxartmaq birləşməsinin məzmunu nə qədər komizmdən uzaq olsa da, bu birləşmənin zahiri detalları *(aftabanın ağzından salıb lüləyindən çıxmaq prosesi)* gülüş doğurur.

Dissertasiyada Qantəmir yaradıcılığında atalar sözlərinin komizm yaratmaq xüsusiyyətlərinə də nəzər yetirilmişdir.

"İntelligent" hekayəsində yazıçı tək bircə şeydən - idarələrin milliləşməsindən qorxan qəhrəmanın qorxularının gerçəkləşməsini belə ifadə etmişdir:

"Qorxan gözə çöp düşər" deyərlər. Bunun da gözünə çöp düşdü".[66]

Vəsiqələrinin anarxiya zamanı yox olduğunu bəhanə edərək anketlərə "türkcə, rusca ali təhsil" görməsi ilə bağlı yalan məlumat ötürən hekayə qəhrəmanının idarələrə "işlərin milliləşdirilməsi" ilə bağlı gələn əmri eşidərkən qəhrəmanın hislərini "bunun da gözünə çöp düşdü" deyərək atalar sözünə istinadən sözün məcazi, satirik boyaları ilə təsvir edir. Bununla müəllif türkcəni bilmədiyi halda tərcümə adı ilə işbazlıq edən qəhrəmanına kinayə etmişdir.

"Sürəyyanın qayınanası" hekayəsində xalqımızın milli mental düşüncəsində tarixən qadına olan münasibəti ifadə edən "Arvadın saçı uzun, əqli qısa olar" atalar sözünün müstəvisində XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan qadının obrazını ifadə etmişdir.

"Keçmiş zamanlarda onu saçı uzun, ağlı qısa olmaqda ittiham edirdilər, o da bu axır zamanlarda saçını kəsib əqlini uzatmışdır".[67]

"Arvadın saçı uzun, əqli qısa olar" atalar sözü bu mətndən kənarda belə özlüyündə komikdir. Müəllifin onun komponentləri arasında yerdəyişmə edərək yalnız Azərbaycan qadınının həyatındakı dəyişikliyi göstərməmiş, həm də bu atalar sözünün ifadə etdiyi komizmi daha da dərinləşdirmişdir.

---

[65]Qantəmir Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1972, 350 s., s.166
[66]Qantəmir Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1972, 350 s., s. 82
[67]Yenə orada. s.329

Qantəmir yaradıcılığında komik məzmun frazeoloji birləşmələr və atalar sözlərinin bədiiliyi ilə çulğalaşdıraraq gülüşün daha bədii-estetik formasını, təhkiyənin isə daha canlı şəklini yaratmışdır. Həm də bu birləşmələrin Qantəmir yaradıcılığına xalq danışıq dilindən daxil olması bu canlılığı daha da artırmış, komik bədii ifadəetməni isə daha da sadələşdirmişdir.

"Nəticə"də dissertasiyanın əsas elmi-nəzəri müddəaları müxtəsər şəkildə xülasə olunmuşdur:

1. Qantəmir kütlə üçün anlaşıqsız ərəb və fars istilahlarından istifadə edərək dili qəlizləşdirməyin əleyhinə olmuşdur. Yazıçı XX əsrin iyirminci-otuzuncu illərində ərəb və fars dili dəbinin rus dilləri dəbi ilə əvəzlənməsi tendensiyasından narahat olmuş, bunu dilimizin saflaşması, milliləşməsi üçün növbəti təhlükə hesab etmişdir.

2. Qantəmirin əsərlərində dialektoloji tədqiqatlardan və lüğətlərdən kənarda qalmış dialektizmlərə rast gəlinir.

3. Qantəmirin nəsr dili göstərir ki, XX əsrin iyirminci-otuzuncu illərində Azərbaycan ədəbi dilində milliləşmə və xəlqiləşmə prosesi daha əsaslı şəkildə getmişdir. Ərəb və fars dilləri passiv, rus dili isə aktiv mənbəyə çevrilməyə başlayırdı.

4. Bu dövrdə milli leksikanın fəallığı nəticəsində ədəbi dildə yeni arxaik qat müəyyənləşirdi. Qantəmir nəsrində leksik arxaizmləri araşdırarkən görürük ki, ədəbi dilimizdə işlənmə təcrübəsi olan ərəb və fars mənşəli sözlər əksərən milli sözlərlə əvəzlənirdi.

5. Qantəmir yaradıcılığında poetik leksikanın əsas materialı kimi danışıq-məişət leksikası çıxış edir. Ancaq danışıq dili elementlərinin güclü hərəkətliliyi Qantəmir nəsrinin dilini loruluğa aparmamışdır.

6. Qantəmir yaradıcılığı ədəbi dil və canlı danışıq dili paralelliyinin güclü şəkildə mövcud olduğu bir dönəmdə yarandığından onun morfoloji və fonetik sitemində də xalq danışıq dili elementləri güclüdür.

7. Onun nəsrinin dili xalq danışıq dili sintaksisinə əsaslanır. Bu sintaksisdə fikir sadə ifadə forması və çevik hərəkət qazanmışdır. Ərəb dilinə məxsus qəliz sintaktik konstruksiyalar bəzən klassik dil

ənənəsinin qalığı kimi, bəzən isə bədii vasitə kimi Qantəmir yaradıcılığında qeyri-fəal şəkildə özünü göstərir.

8. Qantəmir dilimizin komik potensialını sadə xəlqi dil elementlərində axtarıb tapmış, frazeoloji birləşmələrdən, o cümlədən də atalar sözləri və məsəllərdən komik effekt yaradılmasında məharətlə itifadə etmişdir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları aşağıdakı elmi məqalələrdə, Respublika və Beynəlxalq konfrans materiallarında əks olunmuşdur:

1. Qantəmir ədəbi və bədii dil haqqında. Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, Bakı, 2010, s. 169-171
2. Qantəmirin nəsr dilində komik müqayisələr. Bakı Mühəndislik Universiteti, Azərbaycanın ümummilli lideri H.Əliyevin ildönümünə həsr olunmuş gənc tədqiqatçıların I Beynəlxalq elmi konfransı. Bakı, 05-06 May 2017, s. 652-653
3. Qantəmirin nəsr dilinin dialekt leksikası. Filologiya məsələləri. Bakı: Elm və təhsil, 2017, №9, s. 248-256
4. Qantəmirin nəsr əsərlərində frazeoloji birləşmələrin komik təbiəti. Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XXI Respublika elmi konfransı, (sosial-humanitar elmlər) Bakı, 24 Oktyabr 2017, s. 94-96
5. Архаизмы в творчестве Кантемира. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Філологія. 2017, №29, том 2, с. 4-7
6. Qantəmirin nəsr dilində komik troplar. Filologiya məsələləri. Bakı: Elm və təhsil, 2017, №20, s. 140-147
7. Qantəmir yaradıcılığında işlənən fonetik dialektizmlər. Bakı Slavyan Universiteti, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri jurnalı, Bakı: Mütərcim, 2018, №1, s. 16-21
8. Qantəmirin nəsr dilində sözlərin komik potensialı. Bakı Dövlət Universiteti, Kitabşünaslıq və nəşriyyat işi, Bakı, 2018, №1, (19), s. 85-89

9. Qantəmir nəsrinin fonetik və morfoloji üslubi xüsusiyyətləri. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Tədqiqlər, Bakı, 2018, №1, s. 79-85

10. Qantəmir yaradıcılığında leksik vasitələrin komizm yaratma imkanları. Sumqayıt Dövlət Universiteti, Elmi xəbərlər: XIV cild, 2018, №1, s. 11-14

11. Qantəmirin satirik əsərlərində antroponimlərin üslubi imkanları. Bakı Mühəndislik Universiteti, Ümummilli lider H.Əliyevin anadan olmasının 95-ci ildönümünə həsr olunmuş Gənc tədqiqatçıların II Beynəlxalq elmi konfransı, Bakı, 27 aprel 2018, s. 1009-1011

12. Qantəmirin nəsr əsərlərində dil məsələsi. Azərbaycan Universiteti, Ümummilli lider H.Əliyevin anadan olmasının 95-ci ildönümünə həsr olunmuş Gənc tədqiqatçıların I Respublika Elmi-praktik konfransı, Bakı, 20 aprel 2018, s. 125-126

13. Qantəmir nəsrinin sintaktik-üslubi xüsusiyyətləri. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun əsərləri. Bakı: Elm və təhsil, 2018, №1, s.187-194

14. Qafur Əfəndiyevin nəsr dilində qadın nitqində gender bərabərliyi məsələsi. Gender problemi və müasir Azərbaycan elmi-praktik konfransı. Azərbaycan Universiteti, Bakı, 24 noyabr 2018, s. 17-18

15. Qantəmirin nəsr dilinin xəlqiliyi və bəşəriliyi. Sumqayıt Dövlət Universiteti, "Mədəniyyətlərarası dialoqda bədii ədəbiyyatın rolu" mövzusunda Beynəlxalq elmi konfrans. 04-05 dekabr, 2018, s. 181-183

16. Qantəmirin nəsr dilində vulqarizmlərin üslubi xüsusiyyətləri. Bakı Dövlət Universiteti, İnformasiya cəmiyyətində kitabxanaşünaslıq, biblioqrafiyaşünaslıq və kitabşünaslıq elminin aktual məsələləri mövzusunda Respublika elmi konfransı, 20 dekabr 2018, s. 134-135

17. Qantəmirin nəsr dilində komik frazeologizmlər. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Gənc Tədqiqatçı elmi-praktiki jurnal: IV cild, 2018, №1, s. 248-252

18. Qantəmirin nəsr dilinin leksik-üslubi xüsusiyyətləri. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 2018, s. 187-193.

19. Qantəmirin nəsr dilində işlənmiş dialektizmlərin üslubi əhəmiyyəti. Bakı Mühəndislik Universiteti, Ümummilli lider H.Əliyevin anadan olmasının 95-ci ildönümünə həsr olunmuş Gənc tədqiqatçıların II Beynəlxalq Elmi konfransı, Bakı, 30 aprel 2019, s. 1005-1007

20. Заимствовапия из русского языка в прозе Кантемира. Ужгородський національний університет, закарпатські філологічні студії, 2019, № 8, том 1, с. 138-143

21. Qantəmirin nəsr dilində sinonimlərin üslubi imkanları. Sumqayıt Dövlət Universiteti Elmi xəbərlər, 2019, cild 15, №3, s.15-18

22. Words belong to the Turkish Turkey in the prose language of Gantemir. Арзамасский филиал НГУ им. Н.И.Лобачевского. Актуальные проблемы языка и культуры: традиции и инновации. Международная научно-практическая конференция для студентов, магистрантов и педагогов и молодых ученых. Арзамас, 25 ноябрь 2019 г., с. 92-95

23. Qantəmirin yaradıcılığında bəzi sözlərin semantikası. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin elmi xəbərləri. Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası. Cild 67, №4, 2019, s.12-18

24. Qantəmirin nəsr dilində işlədilən ərəb və fars sözləri. "XXI əsrdə elm və təhsil : nəzəriyyə və təcrübə" adlı Beynəlxalq Elmi-praktik konfrans. Qars, Türkiyə. 20-21 fevral, mart 2020, s.130-133

25. Приемы комического и стилистические особенности антонимов в языке прозы Кантемира. V Международная научно-практическая конференция "Актуальные вопросы лингвистики, профессиональной лингводидактики, Психологии и педагогики высшей школы" 19-20 ноября 2020, м. Полтава с. 18-21

26. Qantəmirin yaradıcılığı tənqid işığında. Sumqayıt Dövlət Universiteti və Hacettəpə Universitetinin (Türkiyə) birgə təşkilatçılığı ilə keçirilmiş Birinci Türkoloji Qurultayın 95 illik yubileyinə həsr

edilmiş “Türk dillərinin və ədəbiyyatının tədqiqi və tədrisinin aktual problemləri” mövzusunda beynəlxalq elmi konfrans. 20-21 may, 2021, s. 92-94

Dissertasiyanın müdafiəsi _____ _____ _____ il tarixdə saat 11^{00} – da Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.24 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ5008, Sumqayıt şəhəri, 43-cü məhəllə. Sumqayıt Dövlət Universiteti

Dissertasiya ilə Sumqayıt Dövlət Universietinin Elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Disstertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Sumqayıt Dövlət Universitetinin rəsmi saytında (www sdu.edu.az) yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat ___ _____ _____il tarixdə zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb:04.04.2022

Kağızın formatı: 60*84 1/16
Həcm: 47826
Tiraj: 100